

مؤسسه‌ی فرهنگی- هنری ماهور

تهران، خیابان حقوقی، شماره‌ی ۴۲، طبقه‌ی همکف

کد پستی ۱۶۱۹۷۵۵۱۶

تلفن: ۷۷۵۰۲۴۰۰ فکس: ۷۷۵۰۶۵۵۳

www.mahoor.com

info@mahoor.com

سرگذشت موسیقی ایران

سه جلد در یک مجلد

نسخه‌ی کامل

نوشته‌ی روح‌الله خالقی

تصویرگر جلد: مهدی فراهانی

ویراستار: محمد افتخاری

حروف‌نگار و صفحه‌آرا: حمید قربان‌جو

تهیه‌ی اسلاید عکس‌های ضمیمه: داوود صادق‌سا

پالایش عکس‌های متن: سامان موسوی

چاپ چهارم: ۱۴۰۰

تعداد: ۱۰۰۰ جلد

لیتوگرافی: باران

چاپ: معرفت

صحافی: معین

© حق چاپ محفوظ است.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۴۰۹-۵۲-۰ ISBN: 978-964-6409-52-0

فهرست مطالب

جلد اول

۱۹	چرا این سرگذشت را می‌نویسم؟
۲۵	چند نکته
۲۷	مقدمه‌ی تاریخی: نظری به گذشته
	ارزش موسیقی این دوره، موسیقی مجالس عروسی و مهمانی، تشخیص موسیقی و تأثیر آن، موسیقی درباری و اندرون شاهی، پایان مقدمه
۵۱	آغاز سرگذشت
	تأثیر سرودها
۵۵	ویولن همسایه
۵۷	کمانچه چیست؟ سرگذشت نوازندگان این ساز
	سابقه‌ی کمانچه، کمانچه‌کش‌ها، حسین‌خان، رامشگر، چنگی، یک اشاره
۶۵	تار عموجان
	استاد زمانه، نوای تار، گاردن‌پارتی
۷۱	کنسرت‌های انجمن اُخوت
	محفل اهل صفا، نغمه‌ی درویشان
۷۷	دنباله‌ی سرگذشت
	دیروز و امروز، مقایسه‌ی آهنگ‌ها

فهرست مطالب

جلد اول

۱۹	چرا این سرگذشت را می‌نویسم؟
۲۵	چند نکته
۲۷	مقدمه‌ی تاریخی: نظری به گذشته
	ارزش موسیقی این دوره، موسیقی مجالس عروسی و مهمانی، تشخیص موسیقی و تأثیر آن، موسیقی درباری و اندرون شاهی، پایان مقدمه
۵۱	آغاز سرگذشت
	تأثیر سرودها
۵۵	ویولن همسایه
۵۷	کمانچه چیست؟ سرگذشت نوازندگان این ساز
	سابقه‌ی کمانچه، کمانچه‌کش‌ها، حسین‌خان، رامشگر، چنگی، یک اشاره
۶۵	تارِ عموجان
	استاد زمانه، نوای تار، گاردن‌پارتی
۷۱	کنسرت‌های انجمن اُخوت
	محفل اهل صفا، نغمه‌ی درویشان
۷۷	دنباله‌ی سرگذشت
	دیروز و امروز، مقایسه‌ی آهنگ‌ها

- ۸۱ **خاندان هنر: مشهورترین تارزن ها**
 آقاعلی اکبر، آقاغلامحسین، شاگردان آقاغلامحسین، فرزندان آقاعلی اکبر، میرزاعبدالله، شاگردان
 میرزاعبدالله، شاگردان دیگر، فرزندان میرزاعبدالله، روش استاد، درگذشت، آقاحسین قلی، سبک
 استاد، نصیحت استاد، پر کردن صفحه، معاصرین آقاحسین قلی، شاگردان آقاحسین قلی، سایر
 شاگردان، خانواده‌ی آقاحسین قلی، فوت استاد، سابقه‌ی تاریخی تار
- ۱۰۹ **ستتورزن: سرگذشت این ساز**
 مجلس انس، ستتورخان، محمد صادق خان، علی اکبر شاهی، حسن ستتوری، سماع حضور
- ۱۱۹ **سازندگان آلات موسیقی**
 یحیی دوم، صنعت‌گران دیگر، تذکر
- ۱۲۳ **ارکستر سه‌نفری**
 اولین سفر، به‌سوی شیراز
- ۱۲۹ **شهر گل و بلبل**
 مدرسه‌ی دیروز و امروز، محضر فرصت، بحورالاحان، موزیکچی‌ها، قانون‌زن، جلال قانونی،
 نوازندگان قانون
- ۱۳۷ **موسیقی نظامی: نقاره‌خانه، مدرسه‌ی موزیک**
 سرود جنگ، نقاره‌خانه، هنگامی که نقاره می‌کوفتند، وفاداری نقاره‌چیان به رسم گذشته،
 انتقال نقاره‌خانه، موسیقی قراولان شاهی، آلات نقاره، مدرسه‌ی دارالفنون، موزیک دارالفنون،
 مواردی که موزیک نواخته می‌شد، کارهای لومر (سلیمان خان، غلام‌رضاخان سالارمعزز، حسین
 هنگ‌آفرین، ناصر همایون، ابراهیم آژنگ، نصرالله مین‌باشیان)، سایر رؤسای موزیک، مدرسه‌ی
 موزیک، دیپلمه‌های مدرسه‌ی موزیک
- ۱۶۳ **موسیقی ایرانی با سازهای اروپایی**
 نوازندگان پیانو (معمداًملک یحیی‌بیان، محمود مفخم، مشیرهمایون)، شاگردان مفخم (حسین
 استوار، مرتضی محجوبی)، نوازندگان ویولن (تقی دانشور، جهانگیر مراد، شهپاز برمکی)، نوازندگان
 فلوت، نوازندگان قره‌نی
- ۱۷۹ **بازگشت**
 منزل به منزل، قصه‌ی کوتاه، در اصفهان
- ۱۸۷ **نمایش رستاخیز [میرزاده‌ی عشقی]**
 شاعر ناکام، نتیجه
- ۱۹۱ **داستان نی‌زن**
 طاق نصرت، جشن عروسی، آهنگ نی، نایب اسدالله، چند نی‌زن، نی چیست؟

- ۱۹۷ **یاپیرجان**
 کودکی درویش، موزیک ملیجک، شاگردی آفاحسین قلی، درویش و شعاع السلطنه، موسیقی ضربی زمان درویش، داستان پیش درآمد، آثار درویش (پیش درآمدها، رنگ‌ها، تصنیف‌ها، قطعات متفرقه)، پر کردن صفحه، کنسرت‌ها، خصوصیات هنری، خواص اخلاقی، مرگ درویش، به یاد درویش
- ۲۱۵ **گفت‌وگویی درباره‌ی یک آهنگساز [رکن‌الدین مختاری]**
- ۲۱۹ **موسیقی مذهبی**
 مذهب و موسیقی، شروع عزاداری، دوره‌ی صفویه، دوره‌ی قاجاریه، تعزیه هنر می‌شود، شبیه‌ها متناسب بودند، تعزیه‌گردان، تشریفات تعزیه (علم شاه، خلعت و پیشکش)، نقش تعزیه در موسیقی ما، تعزیه‌خوان‌های خوش‌آواز که شهرت یافته‌اند (ابوالحسن اقبال آذر)، روضه‌خوانی، روضه‌خوان‌های خوش‌آواز، نوحه‌خوانی، اشعار نوحه، اذان و مناجات
- ۲۳۹ **آوازخوانی**
 شعر و موسیقی، آواز، خوانندگان قدیم، متأخرین (شیخ محمود خزانه، سید عبدالرحیم، علی‌خان)، طاهرزاده (آمدن به تهران، داستان سیدرحیم، مسافرت‌ها، سبک طاهرزاده، بهترین خاطره)، سلیمان امیرقاسمی
- ۲۵۱ **سخنی از تصنیف‌ها**
 نمونه‌ی تصنیف‌هایی که آهنگ‌شان را نمی‌دانم، آنچه عارف ذکر می‌کند، نمونه‌ی تصنیف‌های قدیمی که آهنگ‌شان را می‌دانم، علی‌اکبر شیدا
- ۲۶۱ **خوانندگان تصنیف**
 اهمیت تمبک، سلیقه‌ی تمبک‌زن، ضرب و تصنیف (آقاجان، تقی‌خان، حاجی‌خان، عیسی آقاباشی)، حاجی‌خان، عبدالله دوامی
- ۲۶۷ **تصنیف‌های وطنی**
 کنسرت عارف، تصنیف‌های عارف، مقام عارف، تلفیق شعر و موسیقی
- ۲۷۷ **شاگردان درویش**
 حسین قلی غفاری، شکری، علی‌محمد صفایی، عبدالله دادور، موسی معروفی، مرتضی نی‌داود، ابوالحسن صبا، حسین سنجری، ارسالان درگاهی
- ۲۸۷ **نوازندگان دیگر**
 علی‌اکبر شهنازی، احمد عبادی، رضا محجوبی، حسین یاحقی، علی‌اکبر شاهی
- ۲۹۷ **زن و هنر**
 زنان هنرمند، زن‌های نوازنده، مطربان، خوانندگان، رقاصان، انواع رقص (رقص با زنگ، رقص با گیلان، معلق زدن، رقص با شمعدان و لاله)، اجرای رقص، پایان موضوع

۳۱۱ ردیف موسیقی ایرانی
۳۱۷ پایان سخن
۳۲۱ فهرست تصنیف‌ها

جلد دوم

۳۲۵ دیدار استاد دستور تار، مدرسه‌ی موسیقی، چه خبر بود؟
۳۲۹ خریدار تو نغمه‌های ناشنیده، تار وزیری
۳۳۳ گم‌شده‌ام که بود؟
۳۳۵ دل‌تنگ اشتیاق هنر، افتتاح ارکستر، نیم‌شب، دل‌تنگ، یاران باصفا
۳۴۱ یاران هنردوست شخصیت هنرمند
۳۴۵ کلوب موسیقی مقدمات تأسیس، تارها، نت‌های ارکستر، اعضای کلوب، برنامه‌ی کلوب
۳۴۹ آغاز کارهای هنری استاد محیط خانوادگی، شیپورچی، شوق موسیقی، آغاز تحصیلات موسیقی، مجلس آقاحسین‌قلی، داستان نوشتن ردیف، طرز کار
۳۵۹ زندگی سیاسی هنرمند افسر ناراضی، سرباز مجاهد، سفر استرآباد، ورود به حزب، سفر همدان، قلعه‌ی زندان، کنج فراغت، سفر بیرجند، به سوی اروپا
۳۶۹ انتظارات استاد دشواری‌ها
۳۷۳ شوق هنر سه یار یک‌دل، به‌سوی موسیقی، مکان استاد، رفقای دیگر
۳۷۷ شیفته‌ی موسیقی اندرز پدر، به‌یاد مادر، راه هنر، دل‌شیدایی
۳۸۱ موسیقی‌شناس سخنان هدایت، حُسن تصادف، موسیقی‌شناسان، تألیفات هدایت

فهرست مطالب ۱۳

۳۸۷ چگونه آواز می خوانند؟ مقایسه‌ی سبک، عبدالعلی
۳۹۱ چند آهنگ گوشه‌نشین، سوز من، دو آهنگ از اشعار مولوی، اشعار حافظ
۳۹۳ عاشق ساز و دوست نامه‌ها، گل گلاب
۳۹۷ سرودهای وطنی وضع زمانه، سرود سازی، سرود کودکان، سرود ورزشی، پیشنهادهای وزیری، معلم شدم
۴۰۱ شور و گرینلی شور، گرینلی، موسیقی وزیری
۴۰۵ عشق استاد روش استاد، دو عاشق، زبان عشق، پس از چند روز، افکار پریشان، ناامید
۴۱۵ چهار کنسرت فکر تازه، زیر درخت بید، موفقیت ما، هنگام خداحافظی
۴۲۱ فردا صبح روز بعد، خیالات گوناگون، باز هم به‌سوی مدرسه، در انتظار تصمیم استاد، نشاط و خرمی
۴۲۷ بیلاق راه‌پیمایی، برنامه‌ی ما، تصنیف سازی، سرود صبح، وصال دوست، جور فلک، دوستان کلنل، نقاش هنرمند، دره‌ی امامه، شهرستانک، سخنان روستایی، سؤال و جواب، ویولن صبا، کاخ سرنگون، نصایح کمالی، ساز استاد، به‌سوی قلعه‌ی توجال، در خط‌الرأس، در پناه چادر، ساز و آواز عاشقان، عشق دهاتی، رقص و شادمانی، پایان بیلاق
۴۵۱ خطابه‌ها خطابه‌ی اول، خطابه‌ی دوم، خطابه‌ی سوم، گفته‌های ناشنیده، اظهارنظر
۴۶۳ کار خویش انتقاد ناروا، غمگین، کار خویش
۴۶۷ به سوی تخت نظری به تاریخ، اصل مقصود، نغمه‌ی صبا، دنباله‌ی مطلب
۴۷۱ چند آهنگ دیگر دزدی بوسه، رقص دختر من، والس دو نامزد، تذکر

- ۴۷۷ کوشش در راه پیشرفت زنان
کلاس دختران، کلوب خانمها، سینمای زنان
- ۴۸۱ چند کنسرت دیگر
شب فردوسی، کنسرت پانتومیمها، کنسرت‌های رشت و پهلوی، کنسرت آپرت‌ها
- ۴۸۵ یک روز هنرمند
آهنگ بامداد، نغمه‌ی ظهر، نوای شب
- ۴۸۹ آثار پایدار
روح‌انگیز، فداکاری سنجری، ضبط صفحات موسیقی، جمله‌ی معترضه، سولوهای تار، ساز و آواز، آهنگ‌های موزون
- ۴۹۹ تابلوهای موسیقی
قالیچه‌ی کرمان، نیم‌شب یا رؤیای حافظ
- ۵۰۵ پانتومیم‌ها
دزدی بوسه، پانتومیم لاسی‌ها
- ۵۰۹ آپرت‌ها
خطابه راجع به تئاتر، آپرت گلرخ، آپرت شوهر بدگمان
- ۵۱۷ درام‌ها
دختر ناکام، جلدایی
- ۵۲۱ مدرسه‌ی موسیقی دولتی
کتاب‌نویسی، افتتاح مدرسه، ارکستر مدرسه، پیشرفت مدرسه، فارغ‌التحصیل‌ها، جشن مدرسه
- ۵۲۹ تألیفات استاد
دستور تار چاپ برلن، مارش پیام به سیروس (کوروش)، ساقی‌نامه (شمع و پروانه)، دستور ویولن، دستور جدید تار، ابتکارات و خواص تار وزیری، موسیقی نظری، سرود ملارس
- ۵۴۳ سرنوشت چه بود؟
در دامن کوهسار، اندرزهای دوستانه، دیدار دانشمند، بازگشت به درس و تحصیل، باز هم موسیقی، سخنی از دوستان، یادی از مربیان، راه آتیه، پایان این داستان
- جلد سوم**
- ۵۵۷ پیش‌گفتار مصحح
- ۵۶۵ استاد سنتور
کودکی حبیب، سفر خراسان، حبیب و پروانه، کلاس سنتور، سنتور و رادیو، شناسایی سماعی،

	هنرمند ناراضی، داغ فرزند، سماعی را بشناسید، آواز حبیب، دشمنی با خود، آخرین روز، به یاد حبیب، داغ حبیب، یکی از شاگردان حبیب
۵۷۷.....	صبا و پیروانش ابوالحسن صبا، مهدی خالدي، محمود ذوالفنون، علی تجویدی، حسین صبا، فرامرز پایور، ملکه برومند
۵۸۹.....	نگارنده چه می کرد؟ دیدار شاه
۵۹۱.....	هنرستان عالی موسیقی تغییر برنامه، اداره‌ی موسیقی کشور، معلمین متخصص، ارکستر هنرستان، پرورش افکار
۵۹۷.....	پایان داستان هنرستان کلاس شبانه، هنرپیشگان تاجیک، آهنگ‌های محلی، ارکستر سمفونیک، هنرمند شوروی، استادان چک، دوران نامساعد، مثالی از موسیقی، خدمتگزار فرهنگ، چند داستان کوتاه
۶۰۷.....	موسیقی مدارس
۶۱۱.....	موسیقی رادیو دخالت‌های ناروا، شورای موسیقی، هنرهای زیبا، باز امیدوار باشیم؟ یک نگاه به روزنامه‌ها، خاتمه‌ی کلام در این موضوع
۶۱۷.....	انجمن موسیقی ملی کنسرت‌های اولیه، کار اساسی، کنسرت برای اعضا، کنسرت در شهرستان‌ها، کنسرت‌های دیگر، باشگاه موسیقی
۶۳۵.....	پدر و پسر هنرمند موسی معروفی، جواد معروفی
۶۳۹.....	چند موسیقی‌دان مهدی برکشلی، علی محمد خادم‌میثاق، احمد فروتن‌راد، ابراهیم منصوری
۶۴۹.....	خوانندگان آواز تاج اصفهانی، رضاقلی میرزا ظلی، جواد بدیع‌زاده، ادیب خوانساری، عبدالعلی وزیری، حسین قوامی (فاخته‌ای)، غلام‌حسین بنان، قمرالملوک وزیری، ملوک ضرابی، عزت روح‌بخش، دلکش
۶۶۵.....	چند نوازنده حسین تهرانی، حسین علی وزیری تبار، نصرالله زرین‌پنجه، ابراهیم سرخوش، لطف‌الله مجد، حسن کسایی، یحیی زرینجه

- ۶۷۳ سرایندگان تصنیف
 رهی معیری، مؤید ثابتی، نواب صفا، محمدعلی امیرجاهد، هدایت تیرسینا، معینی کرمانشاهی،
 حسن صدرسالک
- ۶۸۷ انتشارات موسیقی
 مجله‌ی موسیقی، مجله‌ی هنرمندان، مجله‌ی چنگ، روزنامه‌ی زنگ، مجله‌ی موزیک ایران،
 لطف‌الله مفخم‌پایان
- ۷۰۳ هنرستان موسیقی ملی
 کنسرت‌های هنرستان

ضمیمه

- ۷۰۹ مجموعه عکس‌های کاخ گلستان از موسیقی دانان قاجار (نوشته‌ی ساسان فاطمی)
- ۷۱۱ نخستین عکس‌ها
 مقدمه، عکس‌های سال ۱۲۸۰ قمری، عکسی به تاریخ ۱۲۸۶ قمری
- ۷۲۵ عکس‌های آتش‌پزان یا آتش‌بیلاقی
 عکس سال ۱۲۹۷ قمری، عکس سال ۱۳۰۲ قمری، عکس‌های سال ۱۳۰۴ قمری، یک عکس
 بدون تاریخ، عکس‌های سال ۱۳۰۵ قمری، عکس‌های سال ۱۳۰۷ قمری، از ۱۳۱۰ تا ۱۳۱۳ قمری
- ۷۶۱ چند عکس دیگر
 عکس‌های عید قربان ۱۳۰۹ قمری، میرزا علی‌اکبر شاهی، غلام‌حسین تارزن و داود شیرازی،
 ظهیرالدوله و حسام‌السلطنه
- ۷۷۵ نمایه‌ی عمومی
- ۷۹۹ نمایه‌ی موضوع
- ۸۰۵ نمایه‌ی آثار موسیقی وزیری

مقدمه‌ی تاریخی

نظری به گذشته

چنان‌که اشاره شد آغاز این سرگذشت از دوره‌ی مشروطه است، ولی چون ممکن است نام بعضی از نوازندگانی به‌میان آید که قبل از این دوره زندگانی می‌کرده‌اند و ردیف موسیقی و سبک آن‌ها در زمانی که داستانش را می‌نویسم بی‌اثر نبوده است به این جهت بی‌فایده نخواهد بود اگر پیش از شروع سرگذشت، یک نظر اجمالی هم به وضع موسیقی ایران در سال‌های قبل از ۱۲۸۵ بیفکنیم.

بیشتر مطالب این فصل اقتباس از کتاب‌هایی است که راجع به آن زمان نوشته شده و مؤلفان آن کتب، شرح مشاهدات و نظریات خود را داده‌اند. ضمناً این نکته را نیز متذکر می‌شوم که از نظر نویسندگان ایرانی، موسیقی را آن ارزش و اعتبار نبوده است که در نوشته‌های خود از این فن چیزی بنویسند؛ ولی ضمن مطالعه گاه به اشاراتی می‌رسیم که تا اندازه‌ای ما را به وضع موسیقی آن زمان آشنا می‌کند. اما نویسندگان اروپایی بیشتر از اوضاع سیاسی گفت‌وگو کرده‌اند و در ضمن بحث امور اجتماعی چون اهل موسیقی نبوده‌اند، توجه زیادی به این قسمت نداشته‌اند، ولی به‌رحال نکات کوچکی را از لحاظ این هنر تذکر داده‌اند که مورد توجه می‌باشد. برای مثال متذکر می‌شوم که در موقع خواندن یک کتاب سیصد صفحه‌ای شاید بتوان نکته‌ای راجع به موسیقی پیدا کرد. بنابراین اگر می‌خواستیم کاملاً به این قسمت وارد شوم باید سال‌ها مطالعه و تجسس نمایم تا بتوانم هرچه در این موضوع نگاشته شده جمع‌آوری کنم؛ ولی چون در این‌جا مقصودم یک نظر اجمالی است، مطالعات فعلی من در این قسمت شاید کافی باشد. البته حال که به این میدان وسیع قدم گذارده‌ام تفحصات خود را تعقیب خواهم نمود، شاید بتوان بعدها رساله‌ی کامل‌تری راجع به موسیقی آن دوره نگاشت.^۱

۱. در این‌باره باید از راهنمایی دوستان عزیزم دکتر حسن مینوچهر و دکتر پرویز خانلری تشکر کنم که مرا به خواندن برخی از این

ارزش موسیقی این دوره

آنچه مسلم است موسیقی ما تا اواسط قرن نهم هجری جنبه‌ی علمی داشته است؛ چنان که کتاب‌هایی تا آن زمان در دست ما می‌باشد، مانند نوشته‌های فارابی، ابن سینا، صفی‌الدین ارموی، قطب‌الدین شیرازی و عبدالقادر مراغه‌ای. ولی از آن به بعد نه تنها کتابی در موسیقی نظری نوشته نشده، از لحاظ عملی هم به واسطه‌ی مساعد نبودن اوضاع اجتماعی و موانع مذهبی، تشویقی از اهل این هنر به عمل نیامده و به تدریج هنرمندان واقعی، دلسرد و افسرده شده و کم‌تر کسی به فراگرفتن این فن رغبت یافته است. در نتیجه موسیقی ما به دست مردم بی‌سواد نادان افتاده که از آن استفاده‌ی مطربی کرده‌اند. هرچند گاه‌به‌گاه کسانی پدید آمده‌اند که علاقه‌ای به این هنر داشته‌اند؛ ولی تا آنجا که تاریخ نشان می‌دهد، مخصوصاً از آغاز صفویه که توجه سلاطین بیشتر معطوف به تحکیم پایه‌های استقلال ایران بوده است و از مبانی مذهبی برای انجام نیات خود استفاده کرده‌اند و در اسلام هم موسیقی را در خور مقامی نمی‌دانستند؛ سهل است آن را نیز حرام تصور می‌نمودند، این هنر رو به ضعف نهاد، چنان که تألیفات شایسته‌ی ذکری در این باب نشد. تنها برخی اهل عمل بوده و نوازندگی می‌کرده‌اند، آن هم در خفا که مورد تکفیر واقع نشوند و این بزرگ‌ترین لطمه‌ای است که به موسیقی ما رسیده و جلوی پیشرفت آن را گرفته است. ادوارد براون انگلیسی می‌نویسد:

سلطان ابراهیم میرزا شاعر و صنعتگر و موسیقی‌دان و خوشنویس بوده که به دست برادر خود شاه اسماعیل دوم صفوی در سال ۹۸۴ قمری (۹۴۸) کشته شده است.^۱

از نوازندگان دوره‌ی صفویه این اشخاص را نام می‌برند:

حافظ احمد قزوینی، حافظ جلال باخرزی، حافظ مظفر قمی، حافظ هاشم قزوینی، میرزا محمد کمانچه‌ای، استاد محمد مؤمن، استاد شهسوار چهارتاری، استاد شمس شترغوهی ورامینی، استاد معصوم کمانچه‌ای، استاد سلطان محمد تنبوره‌ای، میرزا حسین تنبوره‌ای، استاد سلطان محمد چنگی.^۲

در زمان کریم‌خان زند شخصی به نام پری‌خان و در سلطنت فتح‌علی‌شاه قاجار نوازنده‌ای موسوم به چالانچی‌خان^۳ و در دوره‌ی محمدشاه قاجار دو استاد به نام زهره و مینا، همچنین فتح‌الله میرزای

کتاب‌ها هدایت کردند. گرچه چندین ماه مطالعه‌ی این کتب وقت مرا گرفت، ولی تا اندازه‌ای به اوضاع اجتماعی دوره‌ی قاجاریه آشنا شدم که برای نوشتن این سرگذشت کمال ضرورت را داشت. کار کتاب خواندن هنوز هم ادامه دارد، اما هرچه تجسس می‌کنم مطلب شایسته‌ی ذکری پیدا نمی‌کنم. ولی چون به خواندن عادت دارم باز هم موضوع را دنبال می‌کنم شاید بتوان نکته‌ی جدیدی یافت و بعدها در دسترس مشتاقان گذارد.

۱. تاریخ ادبیات ایران، تألیف ادوارد براون، جلد چهارم، ترجمه‌ی رشید یاسمی، صفحه‌ی ۹۵.

۲. همان، صفحه‌ی ۱۰۴.

۳. چالانچی به ترکی به معنی نوازنده است. برخی هم حسن‌خان معروف به سنتورخان را که از نوازندگان زبردست سنتور اوایل دوره‌ی

شعاع‌السطنه، فیروز میرزا نصرت‌الدوله در کمانچه و عبدالعلی معتمدالدوله در تار دست داشته‌اند.^۱

بنا بر نوشته‌ی مؤلف تاریخ عضدی استاد مینا زن مصطفی خان عمو و شاگرد مهرباب ارمنی اصفهانی بود و استاد زُهره زوجه‌ی جعفرقلی خان عمو و شاگرد رستم یهودی شیرازی است و هر یک از این دو زن در علم موسیقی بی‌نظیر بودند و مهرباب و رستم، استاد آن‌ها از معارف اهل این فن به‌شمار می‌آیند و بر آقامحمدرضا و رجب‌علی خان و چالانچی خان، مغنیان آن عصر سیمت استادی داشتند. بازیگرها که به‌حسب تعداد متجاوز از پنجاه بودند سپرده به استاد مینا و استاد زُهره بود و در حقیقت دو دسته بودند که با تمام اسباب طرب از تار و سه‌تار و کمانچه و سنتور و ضرب و خوانندگان و رقاصان، نصف در دسته‌ی مینا و نصف دیگر در دسته‌ی زُهره خوانده می‌شدند. صبح‌ها آقامحمدرضا و رجب‌علی خان و چالانچی خان به معلم‌خانه می‌آمدند. خواجه‌ها می‌نشستند و شاگردان مدتی پیش استاد مردانه مشق می‌کردند. بعد از آمدن منزل، استاد مینا و استاد زُهره هر یک مشغول تعلیم دسته‌ی خود می‌شدند. همچنین می‌نویسد:

تصویر ۱: از کتاب خمسه‌ی نظامی (نسخه‌ی خطی کتابخانه‌ی سلطنتی)

ناصری است چالانچی خان نامیده‌اند. به‌رحال چون این کلمه به‌معنی نوازنده است ممکن است دو موسیقی‌دان به‌نام چالانچی خان بوده‌اند، یکی در دوره‌ی فتحعلی‌شاه و دومی معاصر ناصرالدین‌شاه.
 ۱. مجمع‌الادوار، مخبرالسلطنه‌ی هدایت، صفحه‌ی ۱۰.

حاجی علی محمد لله حضور، خوش آواز بود و تمام نکات و مقامات و الحان را به کار می برد و در علم موسیقی مهارتش به اعلا درجه بود، ولی جز اوقاتی که خیلی خلوت بود این هنر خود را در خدمت خاقان (مقصود فتح علی شاه است) جلوه نمی داد. گویا کم تر کسی می دانست که حاجی علی محمد به علاوه سایر کمالات دارای این فن شریف نیز هست.^۱

قآنی^۲ شاعر قصیده سرای دوره ی محمدشاه و اوایل ناصرالدین شاه، قصیده ی شیوایی در مدح محمدشاه دارد که در آن نام چند نوازنده را ذکر می کند. شرح قصیده این است که شاعر از دل خود که روزی به بازار رفته و دلبری به چنگ آورده است گفت و گو می کند:

دلکی هست مرا شیفته و هر جای	عملش عشق پرستی هنرش شیدایی
پیشه اش روز به دنبال نکویان رفتن	شب چه پنهان ز تو تا صبح قدح پیمایی
قصه ها دارم از این دل که اگر شرح دهم	همه گویند شگفتا که نمی فرسای
همه بگذار یکی تازه حکایت دارم	که اگر بشنوی انگشت تحیر خایی
من و دل هر دو در این هفته به بازار شدیم	دلبری دید دلم رشک گل از رعنایی
دل ندانم به چه مکرش به سوی خانه کشید	میکی پیش نهادش چو گل از حمرای
من نشستم به کناری دل و او مست شدند	مستی آغاز نهادند به صد رسوایی
دل سر آورد به گوشم که به جان و سر شاه	که مرا در بر این تُرک خجل نمایی
این سخن گفت و زجاجست و به کرسی بنشست	رو به من کرد که کو چنگی و چون شد نایی
تارزن زاغی و ریحان و ملیخای یهود	ضرب گیر اکبری و احمدی و بابایی

حالا معلوم نیست که زاغی تارزن و ریحان و ملیخای یهود، همچنین اکبری و احمدی و بابایی ضرب گیر از مطربان دوره گرد بازاری بوده یا به راستی در نوازندگی هنری داشته اند. در دوره ی ناصرالدین شاه؛ ملا عبدالجواد خراسانی ریاضی دان معروف که محل اقامتش اصفهان بوده و عده ی زیادی شاگرد و مرید داشته در موسیقی خیلی ورزیده بوده و تار را خوب می زده است؛ ولی نظریه این که زدن تار در مذهب اسلام حرام بوده، تار او را کسی نشنیده است.^۳ بنا به گفته ی گوینو: آخوند ملا علی محمد یکی دیگر از ریاضی دان های معروف این دوره است که در موسیقی نظری (نه علمی) خیلی استاد بوده، ولی هیچ یک از ادوات موسیقی را نمی نواخته. گوینو می نویسد:

۱. تاریخ عضدی، تألیف احمد میرزا عضدالدوله (پسر فتح علی شاه)، صفحه ی ۱۸، ۱۹، ۲۰، ۲۳.

۲. قآنی دستگاه دان و اهل موسیقی هم بوده است.

۳. کتاب سه سال در ایران، تألیف کنت دو گوینوی فرانسوی که در زمان سلطنت ناصرالدین شاه سال ها در ایران مأموریت سیاسی داشته است. ترجمه ی ذبیح الله منصوری، صفحه ی ۲۳.

بیش از پنجاه سال از تاریخ انتشار جلد اول سرگذشت موسیقی ایران، نوشته‌ی استاد روح‌الله خالقی، می‌گذرد و این کتاب که از منابع و مراجع معتبر تاریخ معاصر موسیقی ایرانی است، نزدیک به نیم قرن است که با همان صورت و ترکیب نخستین — و شاید هم با کیفیتی نازل تر — همچنان تجدید چاپ می‌شود. زنده‌یاد خالقی در سال ۱۳۴۴، یعنی نه سال پس از انتشار جلد دوم سرگذشت موسیقی ایران، در یکی از بیمارستان‌های اتریش درگذشت و در واقع، مرگ زودهنگام، مجال نداد تا او بتواند جلد سوم کتاب و آنچه را که در طول سال‌ها تحقیق، نوشته و گردآورده بود و بارها در جلد اول و دوم کتاب، وعده‌ی انتشارش را داده بود، به چاپ برساند. بی‌تردید اگر مؤلف گران‌قدر سرگذشت موسیقی ایران چنین فرصتی را می‌یافت، کاستی‌های اثرش را برطرف می‌کرد و آن را با کیفیتی مطلوب‌تر در دسترس دوستداران موسیقی ایرانی می‌گذاشت.

اکنون چاپ چهارم سه جلد سرگذشت موسیقی ایران در یک مجلد در دسترس پژوهندگان و دوستداران موسیقی ایرانی قرار گرفته‌است. بخش‌هایی از جلد سوم افزوده‌های دکتر ساسان سپنتا و بخش ضمیمه، مجموعه عکس‌های کاخ گلستان از موسیقی‌دانان قاجار، نوشته‌ی ساسان فاطمی است.

